

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 106 (1993)

Artikel: Educaziun interculturala e scolaziun plurilingua : simposi INTER 93, Berna, 18-20 da mars 1993 : in model da scolaziun bilingua : la Rumantschia
Autor: Fried-Turnes, Ursina
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-235836>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 05.05.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Educaziun interculturala e scolaziun plurilingua
Simposi INTER 93, Berna, 18-20 da mars 1993

In model da scolaziun bilingua: la Rumantschia

Ursina Fried-Turnes

La quadrilinguitad svizra è fixada dapi 1938 en la constituziun federala e gugent vegn ella citada da politichers sco element central da l'identitad svizra. Remartgablamain na chatta questa plurilinguitad statala strusch resun en il champ individual. Al cuntrari ves'ins gist la cundiziun per mantegnair la pasch linguistica en Svizra en la separaziun dals territoris linguistics ed en lur homogenitad linguistica. Pasch linguistica tras impediment da communicaziun, ubain sco i sa cloma: On s'entend parce qu'on ne se comprend pas. Pasch linguistica sco ruaus da santeri.

Questa fossa vegn adina puspe chavada si il davos temp, quai che na fa betg surstar en ina societad moderna da communicaziun, ed ord la fossa daventa in foss che sa preschenta per ina part nunsurmuntabel e per l'autra part passabel sur punts.

L'ideologia da la homogenitad linguistica d'in territori ha las pli grondas consequenzas per la scolaziun. Dad ina vart s'occupan las instanzas pedagogicas intensivamain cun la scolaziun d'uffants da minoritads estras, ed en blers cas han ins gia renconuschì la pretensiun ch'ins na dastgia betg supprimer lur linguatg primar, mabain al stoppia sustegnair per augmentar lur schanzas en noss sistem scolar; da l'autra vart èsi dentant anc adina normal en noss pajais quadriling ch'uffants da migrants interns han da s'adattar immediatamain al nov ambient linguistic. Quai ha l'effect che geniturs da la minoritad franzosa e taliana renunzian da sa render en Svizra tudestga, schegea che las offertas professiunalas fissan interessantas, ubain che las famiglias sa separan e ch'il bab passenta il pli savens l'emna p. ex. engaschè en l'administraziun federala a Berna e returna per la fin d'emna en la regiun linguistica.¹ Uschia vegn ina maschadada linguistica impedida cun success.

Er la Rumantschia che vegn tractada qua spezialmain, pratitgescha en il champ scolar la medema politica d'assimilaziun, schegea ch'ins na po betg pli discurre d'ina homogenitad linguistica che fiss da mantegnair perquai che tut ils Rumantschs èn dapi la davosa generaziun

bilings. Qua sa tracti da mantegnair ina lingua, quai che n'è betg il fatg tar las ulteriuras linguas naziunalas, e persuerter è la scola in factur central.

Ussa vegnan skizzadas curtamain las cundiziuns politicas ch'influenzeschan la situaziun scolara en la regiun linguisticamain periclitada il pli fitg, en l'Engiadin'auta. Igl è da tractar dumondas da la statistica da linguatgs, da l'autonomia da vischnancas e dal princip territorial. Alura savunda ina preschentaziun da l'aspect linguistic dal model da scola ord ina nova vista e propostas per al meglierar.

En consequenza dal ferm svilup turistic èn sa midadas fermamain las proporziuns linguisticas a favur dal tudestg en l'Engiadin'auta gia en ils onns trenta. 1980 han 23,1% dals abitants e da las abitantas inditgà da discurrer rumantsch sco linguatg mamma.² Il november passà ha l'Uffizi federal per statistica publitgà intginas datas linguisticas da la dumbraziun dal pievel da 1990.³ Là èsi da leger senza commentari che 28 vischnancas grischunas hajan midà lur linguatg tranter 1950 e 1990 en disfavur dal rumantsch ed era che la maioritad linguistica saja diminuida per radund 10% en vischnancas rumantschas. Ins sto avair legì ils resuns en las gasettas grischunas per pudair giuditgar quant sensiblamain ch'ins reagescha vers l'objectivitat imaginada d'indicaziuns statisticas.

La publicaziun da las datas en dumonda era en quest senn incorrecta, perquai ch'ins n'ha per l'emprima giada betg duvrà 1990 il term emozional da «lingua materna» tar la dumbraziun dal pievel.⁴ Igl è vegnì dumandà sulettamain la lingua ch'ins sa il meglier, ha dentant finalmain er purschì la pussaivladad d'inditgar las ulteriuras linguas discurrendas.⁵ En ina regiun bi-ubain multilinguala èsi senza dubi cler che gist las respostas a la segunda dumonda èn interessantas e che las cifras publitgadas memia baud d'aventan significativas pir en il context general.

En mintga cas èsi da quintar che las cifras recaltgadas per la prima giada davart la plurilinguitad mettian novs accents en la statistica svizra da linguatgs, betg mo per la Rumantschia.

Independentamain dals resultats sa preschenta la relaziun da la maioritad e minoritad linguistica en l'Engiadin'auta a l'envers, perquai che la lingua tradiziunala regiunala e gia daditg la lingua minoritara. N'èsi betg in pau remartgabel ch'ina scola primara dal tuttafatg rumantscha haja pudì sa tgnair en tut las vischnancas da l'Engiadin'auta sut questas circumstanzas auter che a San Murezzan? Tgi è conscient da

l'engaschament extraordinari da las magistras e dals masters che furman entras lur instrucziun totalmain rumantscha scholaras e scholars relativamain bilings enfin la 6avla classa? Pudain nus considerar quest fatg sco evident? A mai pari ristgà da simplamain serrar ils egls e da far sco sche la situaziun fiss stabila, sch'ins na la tutga betg.

Plinavant èsi da savoir che l'autonomia communal gauda en il chantun Grischun in status biler pli aut ch'en auters chantuns e cumpiglia er l'autonomia da scola. Quai po manar a situaziuns cun differentas datas da vacanzas e temps d'instrucziun differents en vischnancas vischinantas, plitost in detagl divertent, ma igl enserra er il dretg da decider davart la lingua da scola. La radunanza da vischnanca da Bravuogn che appartegna ubain appartegnaiva al territori ladin, ha decidì 1982 da midar a l'entschatta da l'onn da scola la lingua da scola e d'instruir cumplettaimain per tudestg. Quai ha chaschunà irritaziun en l'entira Rumantschia e programs auxiliars en vegnids mess sin via, p.ex. in'estrucziun obligatoria d'intginas paucas uras da rumantsch ad emna, quai ch'è vegni declerà sco pilot «scola fundamentala tudestga cun estrucziun supplementara rumantscha». ⁶ Oz èsi da constatar cun resignaziun che la prova ha fatg naufragi e che Bravuogn è pers per la Rumantschia, almain quai che pertutga la scola.

En la «Conferenza generala ladina» èsi vegnì dumandà, sch'i na dettia betg autras soluziuns che la midada totala da la lingua da scola, p.ex. ina spezia da scolaziun bilingua en vischnancas fermamain germanisadas per evitar votaziuns dal pievel cun resultats evidents. ⁷ Igl è sa mussà che questas soluziuns n'en legalmain betg pussaivlas, perquai ch'ellas violassan l'ominus princip territorial. ⁸

Qua è il lieu d'introdur il princip territorial che chaschuna da quests effects paradox: en general vala el sco garant per la pasch linguistica en Svizra perquai ch'el ha segirà la stabilitad territoriala da las trais grondas gruppas etnolinguisticas. Il sulet territori linguistic svizzer ch'è vairamain periclità n'ha mai profità dal princip territorial. Memia conuschentas en las cartas linguisticas davart il svilup dad in territori rumantsch ch'era ina giada entir enfin ina collecziun d'inslas linguisticas, tranter las qualas er las ultimas punts en crudadas. Betg be ch'il princip territorial n'ha betg pudì proteger ina minoritad periclitada, el impedischa er da l'autra vart da renunziar a l'ideologia dal monolinguissem individual en noss stadi multilingual, spezialmain las provas d'ina scolaziun bilingua, betg unicamain en la Rumantschia, mabain er en regiuns cun linguas na periclitadas. ⁹

Igl è nairas uras che la Svizra s'evolueschia ad ina politica linguistica activa, progressiva e ch'è adattada a las relaziuns effectivas, inclus l'artitgel revedì da linguas en la constituziun federala (art. 116 CF), sco quai ch'el duai anc vegnir tractà quest onn en il cussegl naziunal. I sa tracta dal fatg, schebain nus vulain fixar en la constituziun la politica da separaziun cun la speranza da pudair mantegnair qua tras la «pasch linguistica» descretta pli baud, ubain sche nus vulain resguardar en la constituziun las realitads linguisticas dad in stadi modern, integrà en in'Europa multilinguala (in stadi che para dentant da considerar sco pussaivla ina vita insulara). La grupp da lavur dal departament federal da l'intern che ha elavurà la basa da decisiun «La quadrilinguitad svizra – preschent e futur» constatescha ch'il princip territorial, e cunquai collià inseparablmain la dumonda da la libertad da lingua, sajan da tractar differenziadamain.¹⁰ Tant pli tema chaschuna il fatg, co il cussegl dals stadis ha tractà la proposta l'october 1992: la libertad da lingua è vegnida eliminada ed il princip territorial resta sco unica basa da la politica linguistica svizra. Cun quai vegnan foss chavads e mirs fabrigads che paran dad esser dal tuttafatg anacronics en vista dad in'Europa che sa furma.

Igl è da dir ch'i dat er glieud e gist en las regions rumantschas che spetgan il salvament dal rumantsch entras l'agid dal princip territorial, sco quai ch'el n'ha anc mai existì en il chantun Grischun. Cura che Viletta ha «scuvert» 1978¹¹ il princip territorial e pretendì ch'el saja da fixar en la constituziun dal chantun Grischun e ch'el saja da resguardar consequentamain per salvar il rumantsch, era la speranza en quest instrument giuridic sa chapescha gronda. In consens politic n'è dentant betg stà da chattar ed i na vala betg la paina da discurren, tge che questa mesira avess effectuà. Quella schanza è mancada. En la situaziun odierna midada che n'è betg pli dirigida vers l'isolaziun, mabain vers l'avertura èsi in fatg che nagina situaziun linguistica na po vegnir meglierada entras mesiras polizialas e giuridicas. La tenuta che pretendia leschas per mantegnair net in territori linguistic, nascha d'ina vista d'in stadi totalitar che crai ch'ins possia realisar cun pussanza ina lingua regionala, in concept che n'è betg mo en cuntrast cun la situaziun politica mabain er cun la tenuta fundamentala sozio- e psicolinguistica.

Sche nus vulain mantegnair il rumantsch er suenter la proxima generaziun en l'Engiadin'auta, e cun quai returnain nus a noss exempel, lura dovri concepts novs che na sa basan betg sin la violenza, gnanc statala. Igl è uras da prender a maun il problem en ina moda creativa,

averta a cumpromiss e vitala; Il dualissem pauc uman dad in u l'auter sto vegnir remplazzà entras il fritgaivel ensemen.

A chaschun dad ina manifestaziun en l'Engiadin'auta dal december passà, nua ch'jau hai referì davart il model da scola bilingua, hai jau pertschaivì fermamain en ina discussiun, quant ferma che la pressiuin è daventada per ils magisters e las magistras. Pauc avant eran las cifras menziunadas da la dumbraziun dal pievel da 1990 vegnidas publitgadas ed avevan scurrentà scolasts e scolastas. Quant ditg vul ins anc giugar il «mund salv» cun impedir mintga discussiun publica davart la problematica, per betg «dasdar giats che dorman». In scolast che sa permetta da sa lamentar, vegn considerà sco in traditur da la buna chaussa. Bunamain zuppadamain ha ina magistra da scoletta confessà da stuair discurre mintgatant er tudestg en sia classe cun 18 uffants tudestgs e 2 da lingua rumantscha (!), numnadamain cun intgins be paucs mais, cun auters dentant pli ditg. Consentiment mit han demussà ils collegas da las classes superiuras che ston er bandunar gia daditg la pretensiun stricta dal monolinguissem, quai dentant cun nauscha conscienza.

Co èsi dad explitgar ch'ins sa tegna gist en questa situaziun critica uschè severamain, ins pudess dir desperadamain, a l'insla monolingua da la scola primara, ussa che la discussiun pedagogica en Svizra ha finalmain surmuntà questa fasa? Na da surveair èn las provas da schliar las structuradas monolinguas en differents lieus.¹² Ins è daventà conscient che la ludaivla instrucziun linguistica tradiziunala na maina betg als resultads giavischads en noss pajais quadriling, er betg suentar avair introducì l'uschenumnà «franzos tempriv» ubain «tudestg tempriv» sco ins numna l'entschatta en il 5avel onn da scola. Er suenter in'estrucziun da linguas da blers onns n'han ils giuvens e las giuvnas savens nagina cumpetenza bilingua, gnanc da discurre dad ina tri- ubain quadrilingua.

Sin fundament da quest fatgs èsi da chapir la midada plauna vers in «nov» model d'estrucziun, quel che vegn numnà «estrucziun bilingua» ubain model d'immersiun. El sa distingua da l'estrucziun linguistica tradiziunala en quella maniera che la lingua avisada n'è betg cuntegn mabain mediuin (lingua) da l'estrucziun, e quai per ina part u schizunt per l'entir'estrucziun.¹³ Forsa èsi in pau simpel da discurre dal fatg d'«emprender linguatg a la tariffa null»¹⁴, na da dubitar èn dentant ils resultads remartgabels da questa metoda, tant ord puntg da vista da la lingua sco dals roms reals.

Gist la Rumantschia è la cumprova persuerter. Ella tgira gia dapi decennis l'immersiun «avant la lettre», numnadamain per cuntanscher questa cumpetenza bilingua a la fin dal temp obligatoric da scola tar ils uffants en ina regiun homogena rumantscha da pli baud, per ch'els possian frequentar ulteriuras scolas ed instrucziuns professiunalas, e quai cun in success che na vegn para cuntanschì da nagin'autra metoda.

Deplorablamain n'han ins betg enconuschì la relevanza svizra da questas provas da blers onns ed uschia n'existan er naginas retschertgas scientificas dals resultads cuntanschids en terra rumantscha, sin ils quals ins pudess basar provas en autras regiuns dal pajais. Memia savens patratg'ins en connex cun il rumantsch sulettamain al salvament dad ina lingua periclitada, dentant betg a las experientschas transferiblas da l'instrucziun d'immersiun che pudessan furnir al svilup scola-stic svizzer impuls nizzaivels.

En la situaziun odierna da majoritad linguistica en l'Engiadin'auta s'ha sviluppà senza vulair in sistem da scola ch'ins pudess numnar «immersiun totala consecutiva vicendaivla». I sa tracta d'ina structura cumplexa che fiss d'analisar sco suonda:

a) Immersiun tardiva (Late immersion /LI)

Quai è il model original che partiva dal fatg ch'ins stoppia facilitar als scolars rumantschs l'access al mund tudestg. El vala oz en 67 vischnancas dal Grischun e munta ch'ils uffants vegnan instruids ils prims quatter onns monoling rumantsch e ch'els han en la 5avla e 6avla classa 4 enfin 6 uras da tudestg ad emna. A l'entschatta da la 7avla mida la lingua d'instrucziun: l'entir'instrucziun succeda per tudestg cun excepziun da la biologia e da 2 fin 3 uras instrucziun rumantscha; quai è in'immersiun bunamain totala.

Per relaziuns svizras è ina tala midada da lingua fitg nunusitada, sia realisaziun cuntrafa a las fermas perschuasziuns da blers tschertgels en las autras regiuns linguisticas ed è forsa perquai betg vegnì resguardà ed insumma betg prendì sco exempel. Igl è in fatg d'experientscha che scolaras e scolars rumantschs adempleschan las medemas cundiziuns sco ils tudestgs a chaschun d'examens da recepziun en ils gimnasis (exclusivamain tudestgs). Medemamain èsi enconuschent ch'ils Rumantschs na san betg be il tudestg standard, mabain era il dialect e dattan qua tras in exempel che er la diglossia da la Svizra tudestga na sto betg esser in impediment insuperabel sco quai ch'ils auters Latins sa lamentan; quai fiss da reponderar.

Ils avantatgs eclatants da l'immersiun sa mussan en quest cas clera-main. Cunquai ch'il model è vegnì applitgà e vegn applitgà senza reflexiun ed exclusivamain, ha el grevas consequenzas da l'autra vart, numnadamain l'enconuschientscha da la lingua primara ed en spezial ses svilup da status. Quant nizzaivel è il mantegniment d'ina lingua che ha cuntanschì sulettamain il level da cumpetenzza dad in uffant da 12 onns?

Quest model d'immersiun unilateral cun midada abrupta da lingua duess far lieu ad in *model d'emancipaziun* sco el è vegnì descrit differents giadas.¹⁵ I sa tracta d'in program da protecziun dal linguatg che vuless mantegnair l'identitad etnica e linguistica dad individis minoritars e gruppas sa basond sin ina concepziun dal pluralissem cultural. La midada essenziala en cumparegliaziun cun il model existent è la cuntinuaziun cumpletta da la lingua primara en il stgalim secundar I e II, ma na sco object d'instrucziun, mabain sco lingua d'instrucziun en ina mesira che fiss d'eruir empiricamain e che na duess betg esser pli bassa che 30% a mes avis. Be uschia po il status dal rumantsch vegnir mantegnì, po l'amplificaziun vers las domenas da la vita da creschids vegnir segirada e po la stabilisaziun da l'equiliber tranter las duas linguas vegnir segirada.

Las modalitads exactas na pon betg vegnir decretadas teoreticamain, mabain èn da chattar sin fundament da provas en scola, accompagna-das scientificamain. In'impurtanta decisiun è quella da la dumonda, schebain l'exclusivitat da la lingua primara u materna en ils emprims onns da scola è necessaria, quai che muntass probablamain per l'Engiadin'auta ina segregaziun parziala dals scholars, ubain sch'ins pudess renunziar cun tschertas cundiziuns a quest primat.

Per ils uffants da la majoritad tudestga da l'Engiadin'auta valan tut autras cundiziuns. Ord tema dad in ulteriur privel dal rumantsch en scola è lur situaziun betg vegnida tematisada en la discussiun da scola.¹⁶ Uschia n'èsi er betg vegnì enconuschent ch'in auter model independent vala per els, numnadamain:

b) Immersiun totala tempriva (Early Total Immersion / ETI)

Sco gia menziunà vegnan ils uffants tudestgs instruids en la scoletta ed en l'entira fasa da la scola primara en lur lingua secundara, pia en rumantsch. I sa tractava a l'origin da la simpla politica d'assimilaziun sco quai ch'ella vegn pratitgada anc oz en tuttas quatter regions linguisticas da la Svizra. Questa sort d'assimilaziun po avair relativamain success (cun ses dischavantatgs conuschents), uschè ditg ch'i sa tracta

d'ina relativ pitschna minoritad d'uffants da scola. Tant pli remartgabel èsi che be la vischnanca da San Murezzan (gia a l'entschatta dal tschientaner) haja midà la lingua da scola. Jau suppon che gist questa midada tempriva vers la scola primara tudestga dal centrum d'Engiadin'auta haja furnì la pussaivladad da mantegnair las scolas rumantschas en las vischnancas cunfinantas, cunquai che geniturs che na vulevan en naging cas laschar entschaiver lur uffants la scola en ina «lingua estra», èn sa tratgs a San Murezzan, quai ch'è anc oz dal tuttafatg usità. Uschia èsi adina vegnì prendì a l'opposiziun sporadica il vent ord la tenda. Oz è l'opposiziun mita dentant uschè privlusa, ch'ins na po betg pli cun buna conscienza esser da l'avis che las scolas rumantschas sa mantegnian anc ditg en l'Engiadin'auta, auter che sch'i dess tar la populaziun tudestga ina midada radicala da lur tenuta vers la bilinguitad.

Gist quai fiss il cas, sch'il model d'assimilaziun ETI gist preschentà pudess vegnir amplifitgà ad in model d'enritgiment tenor l'exempel canadais.¹⁷ Populaziun en mira da quest *model d'enritgiment* è da natira la maioritad (en Canada: uffants anglais, ch'entschaivan la scola franzosa) cun in linguatg primar che n'è betg en privel pervi da l'ambient vital e pervi da las medias ed er betg senza instrucziun en scola. Quai maina ad in bilinguissem additiv che vegn resguardà dals geniturs e dals uffants sco in enritgiment.

In'educaziun bilingua n'è betg exnum pli ch'in tant giavischada en Svizra, uschia che geniturs s'engaschassan forsa per il «dretg ad ina bilinguitad». I dovra perquai er en il chantun Grischun ina dretga purziun lavur d'infurmaziun per eliminar pregiudizis e temas davart la maioritad. Senza dubi fai fitg gronda prescha, il mument è dentant favuraivel: er en auters chantuns entschaiv'ins ad agir, Friburg p.ex. vegn ad avrir en curt scolas bilinguas ed er il parlament federal a Berna vegn a stuair s'occupar cun quest problem, perquai che ils 18 da december è in'iniziativa parlamentara vegnida inoltrada e vul garantir entras la costituziun federala (art. 27) «in'educaziun en duas linguas».¹⁸ Duess il chantun Grischun introducir en curt il «talian tempriv» en las scolas primaras, alura fiss la bilinguitad tudestg-rumantscha anc pli «tempriva», acquistada entras l'immersiun, da tal avantatg per emprendre il talian ch'ins pudess er entschaiver gia pli baud cun l' instrucziun da l'anglais tant desiderà. Quai pudess influenzar positivamain la tenuta e la motivaziun dals geniturs e da l'entir ambient social, pia gist quai ch'è decisiv per il success dal model. Grond interess pudess il model d'enritgiment derasà er chattar en Svizra ed en l'Europa, cunquai ch'el

va a prà cun las provas da colliar l'«educaziun interculturala e scolaziun plurilingua».

Ils dus models descrits d'immersiun, d'emancipaziun resp. d'enritgiment, han differents tratgs cuminaivels. Omadus èn colliads per ils scolasts cun grondas speranzas, promovend ina gronda conscienza da sasez e finalmain in'identitad bilingua positiva.¹⁹ Sch'ellas duain dentant propi cuntanscher il potenzial teoretic, èsi da sclerir las suandantas dumondas:

- Co sa cumportan omadus models, sch'els vegnan applitgads successivamain cun ils medems scolars? A mes avis na datti naginas retschertgas correspudentas.
- Fiss ina segregaziun d'omaduas gruppas da lingua necessaria, eventualmain limitada parzialmain.
- Co pudess'ins crear in meglier passagi dad ina lingua d'instrucziun a l'autra auter ch'entras la midada abrupta suenter la 6avla classa?
- Tge durada e tge intensitad e la megliera per tge lingua?
- Co fissi d'instruir ils scolasts e las scolastas?
- Pon ils meds d'instrucziun existents vegnir adattads, ubain èsi da crear novs?
- E finalmain la dumonda cardinala: po in model d'immersiun sco quel da l'enritgiment durar pli ditg, sch'el n'è betg voluntari? El cas negativ, co pudess ins crear la basa voluntaria?

La scola na po betg mantegnair suletta la lingua; latiers dovri engaschament persvadì en autras domenas sco p. ex. l'administraziun, giurisdicziun, economia, vita culturala, baselgia ed autras. La scola po dentant porscher dapli che be il mantegniment da la lingua, sche la maioritad da la populaziun sustegna questas stentas entras demussar in interess exprimì per la bilinguitad, e quai cun bunas raschuns che surpassan l'altruisssem da mantegnair la minoritad. Saja ina scola primara tudestg-taliana a Lucerna, ina franzos-tudestga a Losanna ubain ina rumantsch-tudestga a Silvaplana, las bunas raschuns per trametter là ils uffants da la maioritad èn adina las medemas. Qua vegnan ellas numnadas cun il term «enritgiment».

Uschia daventa il svilup en l'Engiadin'auta in cas da precedenza per la dumonda, schèbain la persvasiun da la populaziun svizra per il monolinguissem sa midia. Gist en quest pitschen territori survesaivel pudessi reussir da metter las linguas en concorrenza en in nov equilibr uschia ch'i pudess sa sviluppar ina nova schientscha bilingua, nua che ses purtaders s'identifitgeschan positivamain cun omaduas gruppas linguisti-

cas. Per l'emprima giada ha fatg ina maioritad territoriala il pass vers la bilinguitad, cunscenta da gudagnar qua tras blers. La situaziun da contact linguistic en la Rumantschia n'è betg in fenomen isolà, mabain pudess esser directiva per svilups en il sistem scolar svizzer, svilups che realisassan er il multilinguisssem statal al nivel individual.

Annotaziuns

- ¹ La differenza da la prontadad assimilatoria tranter las duas direcziuns da la migraziun interna vegn tematisada p.ex. da Lüdi (LÜDI, GEORGES: *Binnenwanderung und sprachliche Integration in der Schweiz*, in: Gretler, A. et al., Eds., *Fremde Heimat: Soziokulturelle und sprachliche Probleme von Fremdarbeiterkindern*, Fribourg: DelVal, 1987). El mussa raschuns, pertge che l'emprima generaziun da geniturs romands «mit einem Wechsel der sprachlichen Identität Mühe bekunden und Französisch nicht nur als Familiensprache, sondern auch als dominante Sprache der Kinder bewahren möchten» [demussan difficultads cun la midada linguistica e pertge ch'els vulessan mantegnair franzos betg mo sco lingua da famiglia, mabain er sco lingua dominante per ils uffants](p. 199). Svizers tudestgs percunter paran dad avair da main conflicts da loialitad linguistica. Quai duess esser sumegliant tar famiglias tudestgas svizras en regions rumantschas.
- ² KRAAS, FRAUKE: *Die Rätoromanen Graubündens: Peripherisierung einer Minorität*, Stuttgart: Steiner, 1992, 304.
- ³ Uffizi federal da statistica, Berna, communicaziun da pressa nr. 83/92, november 1992.
- ⁴ Tar la dumonda davart la «lingua materna» ston persunas bilinguas decider persunalmain, tge lingua ch'è dad inditgar e quai po sa referir a fitg differents facturs sco professiun, stgalim da scolaziun, ambient social, loialitad linguistica, situaziun familiara, religiun e.u.v. Il resultat na furnescha gnanc in purtret approximativ da la situaziun linguistica e po sustegnair la polarisaziun. Quai è er la raschun, pertge che la Belgia renunzia gia dapi 1947 ad ina statistica da linguas: cifras respectivas eran dinamit per il potenzial existent da conflict (NELDE, PETER H.: *Language conflicts in multilingual Europe – prospects for 1993* in Coulmas, Florian, Ed., *A Language Policy for the European Community: Prospects and Quandaries*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1991).
- ⁵ Las dumondas differenziadas davart la lingua da la dumbraziun dal pievel 1990 sa cloman:
 1. «Tgenin è il linguatg en il qual vus patratgais e che vus savais il meglier? (Inditgar be in linguatg).»
 2. «Tge linguatg(s) discurreis vus regularmain? (pliras respostas pussaivlas)
 - a) a chasa, cun ils parents
 - b) en scola, al plaz da lavur, en la professiun.»

Il fatg che il term «lingua materna» mancava, po avair motivà blers d'inditgar tudestg sco la lingua ch'ins sa il meglier e rumantsch sco quella ch'ins discurre

regularmain. Sin fundament da la scolaziun rumantscha fissi da spetgar che gist la segunda dumonda reuniss ina gronda procentualitad persunas bi-ubain plurilinguas. En questa direcziun mussa er ina studia dal radio rumantsch, publitgada il mars 1993, che inditgescha che 42,3% da la populaziun grischuna chapeschia rumantsch (Servetsch da scrutaziun da la SSR, *Zur Mediennutzung der Rätoromanen/innen*, Cuir, 26.3.1993, p. 1).

- ⁶ Ulteriurs detagls èn da chattar en: Departament federal da l'intern (DFI), *Quadri-linguitad svizra – preschent e futur*, Berna: Chanzlia federala, 1989, en il chapitel *Il cas spezial dal Grischun: las relaziuns linguisticas da scola en la region rumantscha*, p. 70ss.
- ⁷ La «Conferenza generala ladina» ha salvà sia radunanza 1983 excepziunalmain a Bravuogn per manifestar sia perplexitad vers la decisiun linguistica. A quella chaschun è vegnida tschentada la dumonda davart ina scolaziun bilingua en vischnancas fermamain germanisadas, dentant è ella puspe vegnida elimindada 1984 senza commentari da la glista da tractandas da la suprastanza (FALETT, RICO: *Rapport presidial*, Conferenza generala ladina (CGL), 1983 e 1984). Malgrà il cler signal da Bravuogn ha la dumanda davart lingua da scola stuì restar tabu.
- ⁸ 1986 ha constatà il president da la CGL: «Curius: per manar scoulas bilinguas in lös fermamaing germanisats manca la basa legala. Percunter esa legal dad abolir d'ün di a l'oter il rumantsch sco lingua uffiziala d'instrucziun» (FALETT, RICO: *Rapport presidial*, Conferenza generala ladina, 1986).
- ⁹ Cf la decisiun da la dretgira federala davart la scola franzosa a Turitg che pretenda che questa scola privata stoppia porscher la medema scolaziun tudestga sco ina scola publica en il chantun Turitg. «L'argument che la mesira saja sproporziunada, na siond l'atgnadad linguistica dal chantun Turitg betg periclitada en nagina maniera tras la scola privata franzosa, ha il tribunal federal renvià. La periclitaziun n'existia betg en la scola franzosa, mabain en il princip d'admetter scolas d'auters linguatgs insumma» (DFI, op. cit. p. 218).
- ¹⁰ En il rapport cità vegn tractada detagliadamain la dumonda dal princip territorial; cf. DFI, op. cit. 327ss.
- ¹¹ VILETTA, RUDOLF: *Grundlagen des Sprachenrechts*, Zürcher Studien zum öffentlichen Recht 4, Zürich: Schulthess, 1978.
- ¹² I exista a Turitg dapi 1989 in gimnasi public biling, il Liceo artistico che instruescha per tudestg e per talian. Er en la region da cunfins tudestgs-franzos entschaivi da sa muentar: cf. BROHY, CLAUDINE: *Eine zweisprachige Schule in Freiburg?/Une école bilingue à Fribourg?* Freiburg: Arbeitsgruppe Zweisprachige Schule Freiburg, 1992.
- ¹³ Intgins exempels svizers d'interess creschent per l'instrucziun d'immersiun:
 - Gia en il rapport dal DFI da 1989 vegnan models da scola ad immersiun proponids (chapitel «Las scolas publicas, da la scolina enfin al gimnasi: models per la promozion da l'educaziun interculturala». DFI, op. cit., p. 368ss).
 - Il medem temp èn cumparids en Svizra dus cudeschs tematics: LIETTI, ANNA: *Pour l'éducation bilingue: Guide de survie à l'usage des petits Européens*, Lausanne: Favre, 1989; e WATTS, RICHARD J. und ANDRES, FRANZ, Eds., *Zweisprachig durch die*

Schule – le bilinguisme à travers l'école, Bern: Haupt, 1990.

- Dentant è er l'idea vegnida recepida da la Conferenza svizra dals directurs chantunals da l'educaziun publica; sia cumissiun Langue2 vegn a numnar ses 7avel forum Langue2 dal november 1993: «Scola plurilingua per la Svizra plurilingua: Emprerder linguatgs effizientamain tras l'instrucziun da roms en in auter linguatg.»
- En la Svizra romanda ha proponì la CREA (Commission romande pour l'enseignement de l'allemand) quatter differents models d'immersiun, ils quals vegnan ussa discutads dals directurs d'educaziun publica pertutgads (CREA, *L'allemand dans la scolarité obligatoire en Suisse romande: Recommandations pour les futurs moyens d'enseignement / d'apprentissage*, Neuchâtel: IRDP, Mars 1992, p. 10).
- ¹⁴ WODE, HENNING: *Fremdsprachenunterricht für Europa: Psycholinguistische Voraussetzungen für alternative Unterrichtsformen*, in: BRUSCH, W. und KAHL, P. W., Eds., *Europa: Die sprachliche Herausforderung*, Berlin: Cornelsen, 1991, p. 82.
- ¹⁵ Ina discussiun davart ils differents aspects sa chatta en FTHENAKIS, W. et. al., Eds., *Bilingual-bikulturelle Entwicklung des Kindes: Ein Handbuch für Psychologen, Pädagogen und Linguisten*, München: Hueber, 1985, p. 319-328.
- ¹⁶ Anc betg retschertgada è la situaziun d'uffants cun in'autra lingua primara en in territori biling. Cunquai ch'il dumber da quests uffants era enfin curt relativamain bass e ch'els discurrevan savens talian, in fatg che facilitava lur integrasiun en ina scola rumantscha, n'han ins fatg nagins pensiers co mantegnair e promover lur lingua primara. Problems bler pli impurtants èn da spetgar e ston vegnir resguardads en quest connex. Ch'ins pensia a la situaziun dad in uffant croat che duai vegnir integrà en ina tschintgavla classa rumantscha e che duai frequentar en dus onns ina scolaziun dal tuttafatg tudestga.
- ¹⁷ Davart il model canadais d'immersiun che visava gia dapi l'entschatta vers'enritgiment, datti sper il text «classic» da Lambert e Tucker (LAMBERT, W. E. and TUCKER, G. R.: *The bilingual education of children: The St. Lambert experiment*, Rowley, Mass.: Newbury House, 1972) ina litteratura fitg ritga, cunquai che differents centers da scrutaziun èn engaschads. 1988 eran passa 220'000 scolaras e scholars inscrits en programs d'immersiun (STOTZ, DANIEL: *Übersicht über die Immersionsprogramme in Kanada*, in: Watts und Andres, op. cit., p. 37).
Ina nova discussiun da la problematica ord vista europeica sa chatta en HORN, DIETER: *Aspekte bilingualer Erziehung in den USA und Kanada, unter Berücksichtigung des Unterrichts für Minderheitskinder in der Bundesrepublik*, Baltmannsweiler: Schneider, 1990.
- ¹⁸ Iniziativa parlamentara da Leni Robert e 27 consutsegnadras e consutsegnaders dals 18 da december 1992. L'artitgel 27 da la constituziun federala duai vegnir midà tenor il text da l'iniziativa en quest senn: «Ils chantuns promovon l'educaziun bilin-gua en il rom dals linguatgs naziunals. La confederaziun sustegna las stentas dals chantuns tar l'introducziun da models bilings adattads a la regiun ed a la cultura, spezialmain en ils champs da la scrutaziun, accompagnament e valitaziun» NZZ, nr. 297, 21-12-92, p. 11).
- ¹⁹ Ina tabella da las cundiziuns, tratgs specifics ed implicaziuns da programs bilings (tenor Toukomaa e Skutnabb-Kangas) sa chatta en Fthenakis et al., op.cit., 307.